

Det moderna projektet

AV ULF HIMMELSTRAND

Det Moderna Projektet hör till det mest 'förlegade' man kan peka ut idag - åtminstone enligt vissa sk postmoderna tänkare. Detta projekt, som den västerländska civilisationen arbetat med alltsedan upplysningstiden, dock med vissa återfall i traditionalism, springer ur tron på rationella problemlösningar, tron på institutioner och spelregler, som säkerställer ett fortsatt sökande efter kunskap och som ger garantier för att ett spektrum av olika intressen kan göra sig gällande i kunskapssökande och handling. Demokratin som en politisk metod att uttrycka och lösa meningsskiljaktigheter är en del av Det Moderna Projektet. Det har sagts att även bolsjevism och stalinistisk kommunism liksom nazismen utgjort varianter av Det Moderna Projektet i den meningen att de är rationalistiska projekt. Men rationalitetens plats i nazism och bolsjevism var begränsat instrumentell: t ex det mest rationella sättet att avliva största möjliga antal människor av en viss ras. Det är därför riktigt att ställa sig avvisande till försöken att inränga dessa riktningar i Det Moderna Projektet.

Det finns varianter i kritiken av Det Moderna Projektet. En minsta gemensam nämnare förefaller att vara misstron mot möjligheten, nyttan eller glädjen av kunskapsgrund och rationalitet i samhällsbyggandet. Den respekterade finländske filosofen Georg Henrik von Wright har i några av sina böcker inte bara yppat tvivel om möjligheterna av säker kunskap om vad vi skulle behöva veta för att fatta rationella sociala beslut utan också menat att den rationella ansatsen innebär att väsentliga mänskliga värden och vanlig enkel medmännisklighet hamnar i skymundan. Den postmoderna kritiken av Det Moderna Projektet har en mycket mera nihilistisk och anarkistisk komponent; möjligheten av att alls formulera

Ulf Himmelstrand disputerade i sociologi i Uppsala 1960 och är nu professor emeritus. Han var professor i sociologi vid universitet i Nigeria och Kenya under sammanlagt 10 år och professor i Uppsala 1969-89. En modifierad version av den artikel som publiceras här ingår också i Ulf Himmelstrands bok "Ögonblicket. Erinringar", vilken publiceras samtidigt med detta nummer av *Sociologisk Forskning*.

hållbara mänskliga värden eller att finna vetenskapliga sanningar förnekas och själva föreställningen om ett samhällsbygge och en demokratiskt fungerande stat förlöjligas.

Den rationella ansatsen i Det Moderna Projektet innebär enligt många kritiker en ödesdiger 'avförtrollning' av relationerna i samhället - ett begrepp lånat från den tyske sociologen Max Weber, som utan att förkasta Det Moderna Projektet dock satte fingret på några av dess problematiska sidor. Med 'avförtrollning' menade Weber att vår världsbild har övergått från att vara mystisk och religiös till att bli rationellt förståelig och vetenskapligt förklarad. Detta i sin tur har inneburit att värdegemenskaperna kring normer och auktoriteter uttunnats och upplösts. Därmed har människorna lämnats i splittring, tomhet och osäkerhet, en situation som de mera nihilistiska och anarkistiska postmodernisterna finner spännande och rentav attraktiv medan mera konservativa post-modernister pläderat för vad som kunde kallas en 'återförtrollning', som återskapar den *Gemeinschaft*, de normer och auktoriteter, den sociala magi och trollkraft, som Det Moderna Projektet anses ha raserat.

Djupdykningar i modernitetens idéhistoria finns det inte plats för i detta sammanhang. Det är mina egna idéer om rationalitetens plats i det moderna projektet som här redovisas - inte andras. Jag frågar mig om det verkligen är så att den rationella ansatsen i sig själv nödvändigtvis, på rent logiska grunder, låter mänskliga värden och vanlig enkel medmännisklighet hamna i skymundan? Jag har i åtskilliga sammanhang, i uppsatser jag skrivit eller anföranden som jag hållit, hävdat att detta är en felsyn.

Själva begreppet rationalitet förutsätter att den rationellt handlande personen eller organisationen har föreställningar om såväl mål som medel. Målen är givna, har man hävdat, och därför inte underkastade någon rationell prövning. Det är den på kunskap grundade prövningen av medlens ändamålsenlighet och effektivitet, som utgör kärnan i rationaliteten, säger man. Denna instrumentalistiska syn på rationaliteten, som lämnar målen oprövade, kan synas bereda rum för allehanda otrevliga målsättningar och för ett omänskligt, kallt kalkylerande val av handlingsvägar. Själva ordet 'rationalitet' har tagit färg av denna kyligt instrumentalistiska syn. Låt mig därför använda det åtminstone för mig mera tilltalande ordet 'förnuft'.

Kan en rationell ansats ge plats för en förnuftig granskning och prövning av målen för våra handlingar och inte bara för en prövning av medlens effektivitet?

Mitt svar är ja. Det innebär att Det Moderna Projektet och dess hittillsvarande begränsningar inte innebär slutet för detta projekt. Det Moderna Projektet har utvecklade sidor - främst ifråga om den förnuftiga prövningen av målsättningar. På dessa punkter behöver Det Moderna Projektet 'moderniseras' genom att vår civilisations målsättningar utsätts för en förnuftig moralisk prövning.

I vår idéhistoria har det varit en stor fråga om moralen har sin grund i förnuftet eller i känslan. Om man tror att det är i känslan som moralen har sin källa, hur ska då en förnuftig prövning av moralen bli möjlig? Känslöengagemang är till själva sin natur sådana att de inte kan vetenskapligt prövas. Värderingar är varken sanna eller falska och kan inte logiskt härledas ur protokollsatser om fakta. Hur ska då det Moderna Projektets målsättningar rationellt belysas, rannsakas, väljas eller utmönstras?

Problemet ligger i ordet 'eller'. För mig står det klart att moralen inte har sin källa *antingen* i förnuftet *eller* i känslan utan i ett samspel mellan förnuft och känsla. En förnuftig granskning av verkligheten ger utmaningar för känslan, som vägled av dessa utmaningar inriktar förnuftet på att söka lösningar eller att formulera förväntningar eller löften. En från all förnuftig verklighetssyn befriad känsla finns bara i en blind känslöberusning, som inte ger svar på frågorna 'känsla för vad?' eller 'känsla för vem?'. Mänskligt känsloliv har för det mesta en inriktning på någonting - ett mänskligt ansikte, en musikalisk eller poetisk figur eller struktur, en litterär eller dramatisk historia, en öppning i en mörk tunnel av händelser, ett påhittigt förslag, som bryter dödlägets bitterhet och ger lättnad - för att nämna enbart sådant som väcker positiva känslor. Det är i förnuftets ljus som känslors objekt i dessa fall blir synliga, förstådda eller försedda med mening. Objekten för positiva känslor kan också vara något nytt, något uppfunnet genom en kanske oväntad, finurlig kombination av delar i den redan existerande eller möjliga verkligheten. En uppfinning är en förening av rationalitet och känsla i kreativitetens och påhittighetens form. Det finns sociala uppfinningar, inte bara tekniska uppfinningar. Den parlamentariska demokratin är en social uppfinning liksom ett pensionssystem, en arbetsrättslig lagstiftning, en organisationsmodell eller en pedagogisk metod. Ingen uppfinning slår igenom om inte de berörda eller folk i allmänhet efterfrågar uppfinningen. Det Moderna Projektet behöver mera av den här sortens förening av rationalitet och känsla i den idealbildande uppfinningens form vid sidan av den enkla synen på medlens instrumentella rationalitet.

Den instrumentella synen har gjort oss blinda för att ordet förnuft eller ordet

‘reason’ på engelska eller ‘Vernunft’ på tyska har en betydligt vidare bemärkelse än den instrumentella rationaliteten. Eftersom denna skrift inte är filosofisk i akademisk mening, ska jag här inte ge mig in på någon borrhande begreppsanalys - t ex av de centrala begreppen ‘utmaning’ och ‘uppfinring’ - utan nöja mig med att exemplifiera vad jag menar med en förnuftsmässig granskning av målsättningar.

Redan i det Demokratiska Projektet ingår föreställningen att ett civiliserat samhälle aldrig kan innebära ett förverkligande av en enda, helt omfattande målsättning. Det finns i våra nutida samhällen alltid oundvikligen flera olika mer eller mindre motsatta intressen och målsättningar och flera åsikter om hur dessa konkurrerande målsättningar ska kunna samexistera och kanske samordnas. Detta är inte bara ett förnuftigt konstaterande av fakta utan en förnuftsmässigt framtagen grund för en grundläggande demokratisk värdering: Det är förnuftigt, dvs bra att ha institutioner och spelregler, som låter olika målsättningar och olika åsikter om målsättningsars samexistens och samordning komma till uttryck och påverka beslut i samhället. Det är oförnuftigt att skapa sociala ordningar, som bortser från eller försöker uniformera den faktiska sociala verkligheten, som är sammansatt av intressekonflikter och målkonflikter. I dessa exempel samspelar förnuft och känsla.

Naturligtvis kan man tolka värderingen av demokratis spelregler och rättigheter instrumentellt, dvs som medel för att förverkliga ett mål: ett önskvärt tillstånd av åsikts- och församlingsfrihet och individuell kreativitet och företagsamhet kombinerat med livskvalitet för alla, samarbete och samhällsfred. Det blir då denna kombination av frihet, individuell kreativitet, företagsamhet, livskvalitet för alla, samarbete och samhällsfred som blir den yttersta, givna målsättningen för demokrati och inte de demokratiska spelreglerna och rättigheterna som sådana. Dessa regler och rättigheter blir bara medel för sådana mål.

Men sådana yttersta mål är inte alltid omedelbart givna. Man får syn på dem genom en förnuftsmässig granskning av en helhet av mål, medel och procedur. Först därvid ser vi klart, i en starkt känd aha-upplevelse, att denna helhet av mål, medel och procedur är värd att eftersträva och kan tilldelas ett värde i sig självt - vad en filosof som Geoge Moore skulle kunnat benämna *intrinsic value*.

Det är genom att använda mitt mänskliga förnuft i en överblick av mänsklighetens historia, från stenålder till nutid, i en dialektisk vision av motsatta krafter, av kamp, strider, mänskligt elände och mänskligt samarbete under historiens

lopp, som jag får ett underlag för värderingen av humanitet och för en föreställning om människovärde. Det är inte genom att lyssna på predikanter, som verbalt svänger sig med värderingar eller talar diffust och känslomässigt om de yttersta värdena som jag får ett underlag för att formulera mina värderingar. Det får jag genom att använda det mänskliga förnuftet för att belysa en verklighetsbild med mänskliga predikament och genom förnuftiga och kreativa samtal med andra människor om dessa utmaningar.

På samma sätt kan en förnuftsmässig, samhällsvetenskaplig analys av motsättningar mellan å ena sidan en globaliserad finansmarknads avkastningskrav och placeringspraxis och å andra sidan resursbehoven i arbetsintensiva nationella verksamheter inom skola, vård, omsorg och kultur ge oss ett tips, ett dialektiskt besked om vad som saknas i våra nutida samhällen, nämligen stabila spelregler, institutioner och kanske rättigheter och sociala kontrakt för att hantera den destruktiva motsättningen mellan finanskapitalets endimensionella avkastningskrav och å andra sidan kraven på humanitet och civilisation. Återigen är det en förnuftsmässig granskning av existerande möjligheter eller hinder i vår tillvaro - ett verklighetssinne tillsammans med ett möjlighetssinne - som ger underlag till formulering av humana och demokratiska värderingar, som 'återförtrolar' vårt Moderna Projekt, som återuppväcker den 'känsla i sak', som jag i min doktorsavhandling visade vara mest förenlig med demokratiska dygder, och som ger det Moderna Projektet visioner av liv och glans och värde.

En grundtanke i avhandlingen (*Social Pressures, Attitudes and Democratic Processes* 1960) var att det är viktigt både teoretiskt och praktiskt att skilja mellan känslor vars främsta objekt är språkliga utsagor och symboler och riter och å andra sidan känslor, som främst gäller de personer, händelser eller ting, som de språkliga utsagorna egentligen handlar om. Jag anknöt här till den amerikanske filosofen Charles Stevensons distinktion mellan 'independent and dependent emotive meaning' och lyckades någorlunda operationalisera denna distinktion i en empirisk studie av olika slags ideologier och deras förhållande till kunskapsökande och handling. Känslor knutna till värderande språkliga utsagors objekt snarare än till de språkliga utsagorna själva förblindar inte utan öppnar för kunskapsökande, rationalitet och förnuftig handling. I min avhandling finns det empiriskt stöd för ett sådant påstående.

Det Moderna Projektet är inte förlegat. Det kan beskrivas på ett rättframt språk utan tillkonstrade, svårförståeliga postmodernt filosofiska termer. Det

Moderna Projektet kan göras till något mera än en kylig kalkyl om kostnader och medel, nämligen till ett samspel mellan förnuft och känsla. I denna vidgade form kan projektet också värma oss; med verklighetssinne och möjlighetssinne kan det hjälpa oss att se vad människoliv och samhällsliv skulle kunna vara på detta klot i universum.

Referenser

- Himmelstrand, U. (1960) *Social Pressures, Attitudes and Democratic Processes*. Akademisk avhandling, Uppsala Universitet.
- Moore, G. E. (1912) *Ethics*, chapter VII, London: Williams and Norgate.
- Stevenson, C. S. (1944) *Ethics and Language*. s 72. New Haven: Yale University Press.
- von Wright, G. H. (2000) *Myten om framsteget. Tankar 1987-1992, med en intellektuell självbiografi*. Bonniers: ny upplaga.

Abstract

Modernity as a project

Modernity as a project with its origin in the Enlightenment, relying on rationality and science, is often ridiculed as old-fashioned and passé by post-modernist philosophers. The rationality involved in modernity is often understood as cold, unemotional instrumental rationality, that is purely as an efficient choice of means to attain given aims or goals. Because of its seeming incompetence in evaluating given goals the Project of Modernity is sometimes looked upon with scepticism even by those who otherwise do not fully endorse the post-modernist critique. By its rejection of religion and traditional morality the Project of Modernity is said to have removed the magic, mystery and sentiment required to maintain a sense of meaning and purpose in human and social life - a disenchantment in Max Weber's sense. In this paper it is maintained, however, that rationality and emotionality by their interplay can reach beyond instrumental rationality and provide tests of so-called given goals thereby saving the Project of Modernity from accusations of accepting any given goals - even if they are fascist or undemocratic. Goals given by traditional authorities or charismatic leaders can be scrutinised, evaluated and selected or rejected by action involving rationality in a combination with emotionality, it is maintained in this paper.

Key words: rationality, emotionality, modernity